

Vader,

Op een nacht in het najaar van 1973 in een café op het Leidseplein nam Pater van Kilsdonk plaats op de barkruk naast mij. Ik was net voorzitter van de Studenten Raad van de VU geworden, waarvoor u mij een extra jaar studietoelage betaalde. Regelmatig kwam ik in het nieuws als woordvoerder van bezettingen tegen de collegegeld verhoging. Van Kilsdonk vroeg hoe het me verging in het studentenleven, zoals hij dat als studentenpastor gewend was. Al gauw kwam het gesprek op u, vader, en uw oorlogsverleden. Ik heb het u nooit verteld, denk ik. Het ging ongeveer zo. "Pas toen ik 18 was en het artikel in Vrij Nederland las, hoorde ik voor eerst van zijn NSB-verleden, en al die tijd daarvoor had hij mij niets verteld. Eerst steunde ik hem nog wel, hij mocht toch wel een tweede kans hebben in zijn leven? Maar toen ik hem wat later vroeg waarom hij niets verteld had, was zijn antwoord 'ik dacht dat je het wel wist'. Voor mij stortte toen alles in. Ik vond hem laf, en mezelf bedrogen". Ja vader, zo voelde ik het. Ineens stond u mijlenver van me af en vond ik dat u mijn steun niet langer verdiende. "Vanaf dat moment wilde ik niets meer met hem te maken hebben" zei ik. Van Kilsdonk probeerde het nog met: dat ik toch zoveel aan u zou kunnen hebben en dat u zo'n erudiete man was met een groot verantwoordelijkheidsgevoel, en dat u vast ook veel van mij zou houden. Ik was niet te vermurwen: "Het zou beter zijn geweest als er meteen na de oorlog strenger was opgetreden tegen de NSB'ers, zelfs nog liever een bijltjesdag". Pater van Kilsdonk gruwde ervan en probeerde me nog tot rede te brengen met: "maar dan was jij er nu niet geweest" "Zeker" antwoordde ik, "dan was ik er niet geweest, maar daar had ik dan ook geen last van gehad".

Ik weet hoe goed u met hem bevriend was en hoeveel hij voor u betekend heeft als aalmoezenier tijdens uw detentie in afwachting van uw proces en daarna. Hij had snel door dat hij met een buitengewoon begaafde en energieke man te doen had, wiens culturele kompas niet helder genoeg was geweest om zijn koers in de wereld zorgvuldig te kunnen bepalen. Hij voedde uw behoefte aan spirituele en cultureel maatschappelijke reflectie door u in contact te brengen met de grote schrijvers en denkers uit de wereldliteratuur. U bent hem altijd dankbaar gebleven voor de gesprekken over het geloof en over hoe de bijbel en de grote filosofen gelezen konden worden. Het is ook van Kilsdonk geweest die u in de jaren zestig opnieuw heeft geïntroduceerd in de 'genootschappen' en kringen van Katholieke en ook Protestantse intellectuelen. Al gauw werd u daar geaccepteerd en gewaardeerd als inleider en denker. Zittend achter uw bureau, dat lang in de eetkamer heeft gestaan tot er eindelijk een werkkamer voor u vrijkwam in huis, studeerde u op de zwaardere werken zoals 'Categorisch Imperatief' van Kant, 'Het verschijnsel mens' van Teilhard de Chardin, 'De gebroeders Karamazov' van Dostojevski en de oproep van Oppenheimer aan de wereld om de atoomwapens af te schaffen.

U, een door de bisschoppen geëxcommuniceerde NSB'er, die in '41 niet in de kerk mocht trouwen, maar alleen in de sacristie en voor het oog van de kerkangeregenen de communie is geweigerd, werd in de jaren '60 een gerespecteerde intellectueel binnen de katholieke elite van Amsterdam. U kreeg eervolle opdrachten van de kerk, en werd door de Studenten Ecclesia afgevaardigd om met het Bisdom Haarlem een oplossing te zoeken voor de slechte onderlinge verhoudingen.

Uw gekrenkte zoon had daar op dat moment in 1973 allemaal maling aan. Van Kilsdonk hield het voor gezien en verdween in de nacht op zoek naar andere gekwelde studenten. Daarna we hebben elkaar nooit meer gesproken. Vader, ook wij hebben over deze nachtelijke ontmoeting nooit gesproken. Hij zal u er vast wel over verteld hebben, of vergis ik me daarin?

Had u deze uitval van mij verdiend? Heb ik zo'n rot vader gehad? Heb ik veel te klagen over mijn jeugd of opvoeding? Had ik een goede reden om zo boos te zijn op u als ik aan van Kilsdonk liet blijken? Nee toch? Zo op het oog waren we een modern vijftiger jaren gezin, met een hardwerkende vader, een moeder met een zelfstandig professioneel leven als lerares; we gingen allemaal naar een behoorlijke school en zomers gingen we naar Schoorl, Cadzand, zeilen in Friesland en later naar de

Eifel. In de zestiger jaren groeide langzamerhand de welstand. Er kwam een auto (een tweedehands Simca Ariane), een grammfoon, een mixer, maar geen TV want dat was niet goed voor de kinderen. Ik mocht een brommer hebben om naar het hockeyveld te gaan, dus wat viel er te klagen? Ik zou het niet weten, behalve misschien dat het, net als in de meeste gezinnen in de vijftiger jaren, een beetje saai was. Gelukkig maar, zou je ook kunnen zeggen. Het had ook erger gekund.

In de zestiger jaren werden de vakanties steeds spannender, na de Eiffel volgde Evolène in Zwitserland, Salou aan de Spaanse kust en vervolgens Frankrijk. Onze auto's verbeterden elke vier jaar wat bouwjaar en kwaliteit betreft, zodat we op het laatst in een kersenrode Wolseley, met houten dashboard door Frankrijk reden en ma in haar van eigen geld gekochte Dafje (met het 'pietere pookje') achter ons aan. Kortom: de stijging naar het niveau van de uppermiddle class werd in de zestiger jaren, nog geen twintig jaar na uw thuiskomst, al weer royaal gehaald en bekroond met een koopappartement in Amstelveen.

In de jaren daarvoor in de Michelangelostraat 101 las u, voor of na het eten, een verhaal voor uit de bijbel en later ook wel uit de Christmas Carol van Dickens. Ik herinner me nog het booswicht Scrooge en zijn kwelgeest Marley. Misschien las u nog wel veel meer, maar het meeste zal over mijn hoofd heen gegaan zijn. Dat stak overigens nog nauwelijks boven de tafel uit. Na het eten en in het weekend nam u plaats achter uw bureau in de eetkamer om te studeren, of het werk van de komende dagen voor te bereiden.

Soms was u een tijdje van huis voor een buitenlandse reis. Ik herinner me een keer naar Colombia en bij thuiskomst had u voor mij een indianen trommel en een veldfles meegenomen. Later nog eens naar Perzië, wat ik heel spannend en sprookjesachtig vond, maar u ging om iets met olie te doen. De langwerpige koperen wierookbrander die u toen mee naar huis bracht, sprak tot mijn kleine jongens verbeelding en staat nu nog bij ons voor het raam bovenop de naaimachine van Lia's moeder. Voor Comprimo ging u naar Tsjecho-Slowakije en kwam terug met het verhaal dat de ingenieurs daar hele degelijke olie-installaties bouwden, met twee maal zo dikke wanden als nodig was volgens de berekeningen. Zo bang waren ze voor de straf van de communistische overheid als er een ongeluk zou gebeuren. Om zo veel domheid moest u erg lachen.

Toen ik al wat groter was vertelde u mij een met terugwerkende kracht spannend verhaal over uw eerste bezoek begin jaren '50 aan de VS met een delegatie van Comprimo en de Shell. De Amerikaanse gastheren probeerden de Nederlandse delegatie om de tuin te leiden, maar u vertrouwde de voorgespiegelde opbrengsten van de installatie niet. "Ik zag al op het eerste gezicht dat er iets niet klopte", vertelde u mij trots. U liet het diner met de gastheren lopen en trok u terug in het hotel om u met uw rekenliniaal (computers waren er nog niet) tot diep in de nacht hun berekeningen na te trekken. Bij het ontbijt kon u de Nederlandse delegatie precies uitleggen welke misleiding in de resultaten verborgen zat. Zo had u als kersverse medewerker uw opdrachtgever van de Shell en uw eigen werkgever Comprimo een grote zeperd bespaard en uw reputatie als procesingenieur en rekenwonder gevestigd. Kort daarna kreeg u al een leidinggevende positie kreeg aangeboden.

Terwijl u dit verhaal met glimmende ogen van trots aan mij vertelde wist ik nog niet dat dit uw eerste baan was vlak nadat u eind '49 voorwaardelijk vervroegd was vrijgelaten. Ik wist ook niet dat u niet als procesingenieur maar als fysicus was opgeleid.

Vijftig jaar later toen u bij ons in Bricqueville sur mer was vertelde u hetzelfde verhaal nog een keer, maar voegde een nieuw element toe. U was niet alleen trots geweest op uzelf, maar u had een gat in de lucht had gesprongen: u had zich, als ex-gedetineerde en niet opgeleid voor de industrie, in één klap onmisbaar gemaakt voor Comprimo, uw eerste echte werkgever, waar u later in de directie werd opgenomen.

Deze toevoeging maakte het verhaal niet alleen een stuk spannender, het gaf ook een doorkijkje naar wat het voor u betekend heeft om in de industrie te gaan werken nadat u door u veroordeling voorgoed uitgesloten was van een wetenschappelijke loopbaan, niet alleen in Leiden, maar aan alle

universiteiten in Nederland. U werkte in '41 al als assistent van professor Keesom en stond op de nominatie om hem op te volgen in het Kamerlingh Onnes Laboratorium. Na de beroemde rede van Cleveringa tegen het ontslag van Joodse docenten en uw steun aan deze eis van de bezetter heeft Keesom u ontslagen en maakte daarmee einde aan uw wetenschappelijke loopbaan. Uw eerstvolgende betaalde functie was bij het studentenfront van de NSB.

Maar waarom heeft u me dat eigenlijk de eerste keer niet verteld? Had u dat wel gedaan, dan had u ook meteen kunnen ingaan op de oorlogsjaren, uw onderduiktijd, veroordeling en gevangenschap. Misschien had ik dan meer en beter begrepen waarom u altijd zat te werken en wat er voor u op het spel stond. Misschien had ik dan wat meer kunnen meeleven en met meer bewondering kunnen kijken naar de manier waarop u de weg teruggevonden had in de maatschappij.

Af en toe kwam er bij ons thuis nog een andere pater langs, Barendse, Dominicaan en professor in de filosofie aan de GU (nu UvA). Ook met hem verdween u naar de zitkamer, achter de schuifdeuren van glas en lood, omgeven door walmen sigarenlucht. Toen ik een jaar of zeventien was hoorde ik u bij hem bepleiten dat de priesterlijke hiërarchie in de kerk zou worden vervangen door leken, met name vaders, die hun gezin zouden opvoeden en onderwijzen in het Bijbelse geloof. U meende dat serieus. Waarschijnlijk greep u daarbij terug op uw belangstelling voor evangelisch Katholicisme waarmee u in contact gekomen was eind jaren dertig bij Verdinaso (Vereniging van Dietse Nationaal Solidaristen, een Vlaams/Nederlandse fascistische organisatie).

In diezelfde tijd, rond 1969, zou de Duits Amerikaans socioloog Alexander Mitscherlich zijn beroemde studie over de 'Vaderloze maatschappij' publiceren. Zijn analyse luidde dat een generatie vaders, met name de Duitse, die in de oorlog onder wapenen waren geweest en/of veelal nazi-sympathisanten waren geweest, het gezag verloren hadden in de zwijgzame gezinnen van het naoorlogse Duitsland. In andere Europese landen was hetzelfde gebeurd met veel vaders die, of zij nu daders of slachtoffers waren geweest, de meest verschrikkelijke ervaringen hadden opgedaan. Daarover konden zij veelal niet spreken. Hoezeer deze stelling op u van toepassing was, wist ik toen nog niet half. Ook zonder kennis van het boek van Mitscherlich of over uw verleden, gaf ik u in stilte maar weinig kans van slagen bij uw poging ons met uw evangelische rol op het katholieke pad te houden.

De sfeer in huis en vooral om u heen herinner ik mij als ernstig, afstandelijk en zelden vrolijk; ik kan me eigenlijk geen grap van u herinneren. Het was typerend dat wij, de kinderen op Oud en Nieuw met ma, die wel van spelletjes hield, aan de Halma waren tot twaalf uur, terwijl u dan in de andere kamer zat te lezen met de deuren dicht en om 11 uur naar bed ging want morgen was er wéér een dag.

Op een keer, toen ik zo'n jaar of acht was, liep ik naar uw bureau in de eetkamer waar u zat te werken. Ik kwam u zoals gebruikelijk welterusten zeggen en een zoen geven. Ik stond braaf naast uw stoel te wachten tot u zover was. U keek op van uw werk en zei, "Jeroen, je bent nu groot en noem me maar geen papa meer, maar 'Vader'. Je hoeft me voortaan ook geen nachtzoen meer te geven, maar een hand". U zal er geen weet van hebben gehad, maar ik raakte daarvan nogal in de war en van streek. Wat deed ik verkeerd? Mocht ik papa niet meer zoenen en alleen maar een hand geven? Niet dat die prikkelbaard zo lekker was om te zoenen, maar moest ik er nu blij mee zijn dat ik nu 'groot' was en was mijn papa, nu geen papa meer?

Terwijl ik probeer om me voor de geest te halen hoe u was als vader in het gezin, realiseer ik me dat ik eigenlijk slechts vage herinneringen heb. U was streng en autoritair, ouderwets, zouden we nu zeggen. Wie te laat thuiskwam, als het eten al begonnen was, mocht niet aan tafel maar moest alleen in de keuken eten. Dat gebeurde me regelmatig want ik lette niet zo op de tijd als ik op straat speelde. U kon ook heel boos zijn en enorm uitvallen, als een van ons zich in uw ogen misdroeg. De een was wat vaker de klos dan anderen, geloof ik. Ik herinner me momenten dat u probeerde om over de tafel heen, waar we met z'n zevenen aan zaten, een flinke klap uit te delen. Ik zie u ook rennend om de tafel U achter een van ons aan voor een afstraffing. Wie geen excuses aanbod

mocht dagenlang niet aan tafel komen. Ik was bang en liet me onder tafel zakken. Waarover het ging, geen idee, maar het heeft diepe indruk op me gemaakt. U kon enorm opvliegend zijn. Mijn beide zussen bevestigden dit beeld, hoewel ze geen gelijke behandeling hebben ondergaan. Hoe u met Frans en Wim bent omgegaan weet ik het niet. Volgens mij werden wij jongens wel met aanzienlijk meer welwillendheid bekeken dan de meisjes.

Ook dat heeft mij altijd verbaasd. Hoe kan het dat u, terwijl u getrouwd was met een afgestudeerde biologe die zelfstandig aan het gezinsinkomen heeft bijgedragen en vroeg in de jaren vijftig is gaan lesgeven toen ik naar de kleuterschool kon, zo'n verschil maakte tussen de jongens en de meisjes? Wij jongens werden gestimuleerd om er alles uit te halen op school en te gaan studeren, voor de meisjes gold dat veel minder, als ze niet briljant waren hoefde het niet zo nodig.

Briljant was ik zeker niet. Als ik destijds een Cito-toets had moeten afleggen was ik zeker niet naar het gymnasium verwezen. Het was ma die doorzette en het hoofd van de lagere school wist te bewegen om een gymnasiumadvies te geven voor het Ignatius college. Later regelde ze, als moeder en collega/lerares, zij het op een andere middelbare school, ook een herexamen voor mij bij de wiskundeleraar bij de overgang naar de vijfde klas anders was ik zeker blijven zitten.

U had niet zo'n hoge pet op van mij, of misschien liet u in die tijd alle kinderen aan ma over, maar ik denk van niet. Ik heb u nooit gezien op enige examenuitslag, rapportuitreiking, schoolfeest, of welke andere gebeurtenis dan ook die met school te maken had. Ik weet zelfs niet of u wel bij mijn diploma-uitreiking op het Ignatiuscollege bent geweest. U had al gauw door dat ik weinig aanleg en interesse had voor wiskunde (als enige van uw zonen) en daarmee was het in eerste instantie gedaan met uw belangstelling. Soms als ik weer een leuk vakantieverhaal had geschreven, of een boekje gemaakt had met Griekse verhalen en kaartjes toonde u wel enige interesse, maar verder liet u mijn opleiding en toekomst graag in handen van ma.

Tot ik belangstelling begon te krijgen voor de krant, politiek, filosofie en literatuur. Ik legde mijn twijfel over het katholieke geloof, de mogelijkheid van vergeving van zonden en het bestaan van god als mens aan u voor. U reageerde verrast, geïnteresseerd en raadde mij aan de Gebroeders Karamazov van Dostojewski te lezen en dan met name het verhaal van Grootinquisiteur. Ik ben u nog steeds dankbaar voor deze literatuurtip. De kritiek op de Katholieke kerk, die denkt, namens God, de zondaars te kunnen vergeven mits zij zich uitleveren aan de autoriteit van de biechtvaders, was voor mij volledig overtuigend en het geloof viel als een versleten jas van mijn schouders. Dat was ongetwijfeld niet uw bedoeling, maar daarmee was wel een gesprek tussen ons op gang gekomen dat later tijdelijk onderbroken is geweest maar nooit definitief gestopt.

U hield niet op mij interessante lectuur en literatuur toe te schuiven, ook over marxisme en filosofie, over de ethisch politieke vraagstukken zoals het gebruik van atoomwapens, kernenergie en de grenzen aan de groei, waar u zelf in geïnteresseerd was. U gaf mij het boek 'Voorwaarden voor vrede' (in het atoomtijdperk) van Carl von Weizsäcker (de broer van de latere Bundespresident Richard) en een van de geleerden die in Nazi-Duitsland betrokken was bij (de vertraging van) de productie van een atoombom. Dat heeft me geholpen de wapenwedloop te doorzien en de argumenten geleverd om kernwapens af te wijzen. Dat Carl von Weizsäcker kernfysicus was (en zijn vader veroordeeld wegens oorlogsmisdaden), zal u zeker aangesproken hebben: ook mensen die verkeerde keuzes hebben gemaakt, kunnen nog bijdragen aan het ethisch denken over de toekomst. U heeft voor zijn visie bij mij een gewillig oor gevonden. Mede daardoor en de boekjes van de Werkgroep 2000 is het zaadje geplant voor mijn latere betrokkenheid bij de vredesbeweging, de acties tegen de neutronenbom en kruisraketten en voor het toekomstonderzoek dat zowel in de Ruimtelijke ordening (mijn portefeuille als wethouder) als in het werk van mijn bureau 'Stad bv' een grote rol is blijven spelen.

Midden in mijn groei naar volwassenheid viel die bewuste dag in maart 1969, u weet welke ik bedoel. Ik zat vlak voor mijn eindexamen. S 'Ochtens werd ik voor de schooldeur opgewacht door

enkele vrienden en klasgenoten die mij de voorpagina van Vrij Nederland voor de neus hielden met een stukje van tien regels waarin de vraag gesteld werd of juist u, de voormalig Leider van het NSB Studentenfront die een eerdere generatie studenten het verkeerde pad op had gestuurd, wel geschikt was om 'de huidige revolutionaire studentengeneratie' toe te spreken over de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de wetenschapper. Ik heb het stukje onlangs nog eens opgevraagd en met hulp van Rudi Kagie toegestuurd gekregen van de huidige hoofdredacteur van VN-digitaal.

Het bericht over u was een aanhangsel van een artikel waarin de draak gestoken werd met het onderhandelingsresultaat dat de delegatie van de Studentenecclesia, waar u deel van uitmaakte, had bereikt bij het Bisdome. Er was een 'protestante' oplossing gevonden voor de onzinnige vraag of een gehuwde priester een eucharistieviering zou mogen leiden. Het ging toen om Jos Vrijburg, die eerder het landelijke nieuws gehaald had met zijn voornemen te trouwen met een leerlinge van het Fons Vitae meisjescollege. Het compromis dat de onderhandelingsdelegatie bereikt had was, dat hij en andere 'leken' zouden mogen preken in een dienst zonder eucharistieviering, een soort 'protestante' dienst. Het verhaal over u, vader, was eigenlijk een grappig soort 'bijvangst' in het stukje. Maar voor u niet en voor mij ook niet, zoveel hadden mijn schoolvrienden me wel duidelijk gemaakt.

In mijn hoofd tuimelde alles door elkaar. Was dit waar? Hoe kwam het dan, dat ik het niet wist? Mijn vrienden vroegen daarnaar. Ik was sprakeloos, nee ik wist het niet. 'Wist je niet dat hij een NSB'er geweest is?' Nee! Nee! dacht ik, maar ook, dat kan toch niet waar zijn? Ik zag aan sommige gezichten om mij heen dat zij meer wisten dan ik, maar vooral naar mij keken. Hoe ik reageerde. Geloofden ze me niet? Had ik niet opgelet?

Ik weet niet meer of ik toch naar binnen ben gegaan, of naar huis. Wel weet ik dat het thuis die avond en de dagen daarna nergens anders meer over ging. Uw zoon Willem vond dat u best zou kunnen gaan (s)preken. "U had immers uw schuld bekend en uw straf uitgezeten. Daarmee was de kous af en kon u toch met een schone lei beginnen". Uw andere zoon, Frans, vond beter van niet. Huub Oosterhuis, de inspirator van de Studentenecclesia, die met u kwam praten over de gesprekken met het bisdome hield zich op de achtergrond, ma was in tranen, uw dochter Fieneke aarzelde of het wel zo'n verstandig idee was om toch te spreken. En Uzelf?

U leek opeens verlegen. U keek onzeker zoekend van de een naar de ander. Ik zei dat ik ook vond dat u zeker wel het recht had om te spreken, maar dat het daarmee vast niet afgelopen zou zijn. Vrij Nederland was toch een verzetskrant? Als u zou spreken, zou deze krant uw preek niet onopgemerkt voorbij laten gaan en dan zou u er voorlopig nog niet vanaf zijn. Huub Oosterhuis dacht dat het wel mee zou vallen en dat u in elk geval het recht had om te spreken. Willem schreef nog een brief naar Vrij Nederland waarin hij het voor u opnam en uw spreekrecht na boetedoening verdedigde. De ingezonden brief werd geplaatst ma intussen had u al besloten om ervan af te zien.

Ik dacht dat je het wist..

In die dagen, ik weet niet meer precies wanneer, vroeg ik u waarom u of ma mij nooit verteld hadden over uw beider oorlogsverleden. U sprak het cruciale zinnetje uit: "ik dacht dat je het wel wist". "Van wie dan?", vroeg ik. "Van je broers en zussen", was uw antwoord. Ik was verbijsterd. Had ik dit van mijn broers en zussen moeten horen? Hoe dan? U zweeg, en keek me aan met een opnieuw onzekere blik.

Had u niet kunnen voorzien dat dit moment ooit zou komen en dat u zelf de eerste zou moeten en willen zijn om erover te beginnen? Had u niet door dat eerlijkheid en openheid naar mij, naar uw kinderen, de enige weg was om ons vertrouwen te krijgen en te behouden? En als u dan dacht dat ik het al wist, was het dan daarmee afgedaan, was het dan genoeg geweest? Hoe dacht u als vader, als opvoeder, als intellectuele leidsman en wat al niet meer aan pretenties in uw hoofd zat, geloofwaardig te kunnen zijn, voor mij en voor ons alle vijf, zonder zelf uit eigen beweging te vertellen wat u bewogen heeft? Dit was uw voornaamste les in het leven, de les die u met ons had moeten delen, die we samen hadden kunnen bespreken en van alle kanten kunnen bekijken. Heeft uzelf nooit bedacht dat uw verleden een boodschap bevatte voor ons, voor mij? En dat u juist

hierover zelf het gesprek zou behoren te openen? Maar nee, de eerste achttien jaar van mijn leven heeft u erover gezwegen en dan komt er alleen: 'ik dacht dat je het wel wist'. Wat ik daarvan opstak was dat ik zo gauw mogelijk het ouderlijk huis moest verlaten en verder volkomen mijn eigen weg zou moeten gaan. En dat heb ik ook gedaan.

Het huis verlaten, mijn ouders achter me laten, de deur achter me dicht trekken, me voornemen me nooit meer door jullie te laten leiden, dat heb ik allemaal gedaan. Maar helaas ben ik erachter gekomen dat het zo niet gaat. Je kan heel hard de andere kant op lopen, zelfs in de tegenovergestelde richting, door communist te worden, het geloof aan de wilgen te hangen, het huwelijk belachelijk ouderwets te vinden, met twee vrouwen op een familiefeestje aan te komen, een woongroep op te zetten, maar het verleden achterhaalt ons onverbidlijk.

Het verleden dat u dacht te bezweren, door de omvang van de schade tegenover ons zoveel mogelijk te beperken tot een 'verkeerde keuze' die 'u toen niet goed had kunnen overzien', 'je kon immers nog niet weten hoe de oorlog af zou lopen', 'we waren geïsoleerd en hadden geen informatie'. Al deze vergoelijken, die ik ook in uw brieven en in uw pleidooi voor de rechtbank heb gelezen, ten spijt, het verleden haalde u onverbidlijk in, zelfs 25 jaar later, wakker geschud door de tijdgeest van de jaren zestig.

Voor mijzelf leek het me, aanvankelijk, niet zo'n groot probleem. Ik was voor mijn gevoel niet heel anders dan anderen van mijn leeftijd. Het generatieconflict was immers overal volop aanwezig in de gezinnen om me heen. De ene vriend, Bertie, had een vader, een katholieke psychiater, die zijn vrouw en zes kinderen, verliet vanwege een buitenechtelijke verhouding met een patiënte. De andere vriend, Joop Overeem, lag hopeloos overhoop met zijn conservatieve vader, die redacteur van de Volkskrant was, en zijn bange moeder die dacht dat hij op het verkeerde pad zou belanden als hij niet thuis zou blijven wonen. Samen met Joop ging ik meteen na het eindexamen op stap naar Parijs waar we Bertie zouden ontmoeten. Vervolgens gingen we liftend door Spanje en namen de boot naar Melilla om verder te reizen door Marokko. Onderweg las ik de One Dimensional Man van Marcuse en bij thuiskomst wist ik dat ik geen economie bij Tinbergen maar sociologie bij professor van Zuthem aan de VU zou gaan studeren met als voornemen om de maatschappij te veranderen. Maar ik leerde die zomer veel meer. Ik zag honderden jongeren die net zoals wij die door Europa trokken, in parken slapen of, zoals in Barcelona, in informele hotels/appartementen met stapelbeden vol met jongens en meisjes die op stap waren. 's ochtends bij het opstaan rookten we ons eerste pijpje hasj. Ik ademde de vrijheid en dacht in één zomer ontlast te zijn van alle ballast van het gezin en het Jezuietencollege. Ik kan me niet herinneren, vader, of ik in die tijd en de eerste jaren van mijn studentenbestaan veel aan je gedacht heb. Ik kan het me nauwelijks voorstellen. Amsterdam was in die tijd veel te leuk. Ik liep op tegen studentenactivisme en kabouters, krakers en hippies en was gefascineerd door de wereld van mogelijkheden die voor me openging. Het voorname klassieke Concertgebouw werd opeens een poptempel waar the Who en Frank Zappa & the Mothers of invention optraden. Ik ging naar het Kurhaus in Scheveningen voor het optreden van Tina Turner. De Vietnam-demonstraties waren nog in volle gang en het rommelde op de universiteiten door de democratiseringsacties; er waren bezettingen, we blowden en draaiden 'underground' muziek; er waren meisjes en er was Kralingen, Country Joe and The Fish zongen tegen de oorlog. Jefferson Airplane trad op met Grace Slick en 'Volenteers of America' schalde van het podium over het festivalterrein. We lagen aan de bosrand op een heuveltje bij de Kralingse plas en Dineke lag naast mij, wat wilde ik nog meer?

Twee jaar eerder brachten we met zijn drieën, u, ma en ik, de zomervakantie door in Heiloo in het huis van mevrouw Bertelsman, de moeder van Pien, mijn schoonzus, de vrouw van Frans. Ik was op de brommer gekomen, een oude Berini die ma voor me gekocht had omdat ik twee keer per week naar de hockey training moest in Amstelveen en elk weekend twee wedstrijden wilde spelen door in te vallen bij een seniorenteam. Met de brommer kon ik vanuit Heiloo op ieder moment dat ik dat wilde naar het strand. En dat wilde ik graag want daar was de familie Slijper van de Stadionkade met

twee leuke dochters, Trees en Carolien, en een vriendinnetje Hetty dat ik nog leuker vond. Maar daar zal ik het een andere keer over hebben.

Weet u nog waar we het die vakantie over gehad hebben? Nee, ik denk het niet. Ik zal u helpen. Er was toen wekenlang een serie in Vrij Nederland over de oprichting van de Nederlandse Unie in 1940, waar de Quay (destijds regeringscommissaris van Arbeid), Linthorst Homan (destijds Commissaris van de Koningin in Groningen) en Einthoven (destijds Hoofdcommissaris van politie Rotterdam) als 'het driemanschap' optraden. Zij hadden deze beweging opgezet om de NSB de wind uit de zeilen te nemen. Hun idee was dat er een representatieve vertegenwoordiging van het Nederlandse volk nodig was om, onder de nieuwe politieke verhoudingen in Europa en de bezetting door de Duitsers, de Nederlandse belangen te kunnen behartigen. De parlementaire democratie stond bij het drietal niet hoog in het vaandel. Het Driemanschap streefde naar een corporatieve staat. Elke aflevering van het weekblad Vrij Nederland was weer smullen omdat allerlei kopstukken uit de naoorlogse politiek zich daar voor het eerst voor mij manifesteerden. Later in de oorlogsjaren werden velen van hen geïnterneerd in St Michelsgestel. Waar door de Heeren Zeventien, waartoe o.a. ook Schermerhorn en de Quay behoorden, de voorbereidingen werden getroffen voor de naoorlogse politiek. Ik sprak daarover uitvoerig met u. Ik vroeg hoe het kon dat de Nederlandse Unie geen collaboratie is verweten en de NSB wel? En dat van dit drietal met name de Quay 'gezuiverd' is en vervolgens in de naoorlogse politiek weer een prominente rol heeft kunnen spelen. U was verrast door mijn politieke interesse en ging er graag op in. Uw afkeer van katholieke politici als de Quay stak u niet onder stoelen of banken. 'Ze zijn altijd onbetrouwbaar geweest, ook voor de oorlog al', vertelde u. Voor de Quay had u geen goed woord over. Maar daar hield u op.

U sprak met geen woord over uw eigen lidmaatschap van de NSB of over de concurrentie met de Nederlandse Unie die in korte tijd gegroeid was naar zeshonderdduizend leden en een miljoen sympathisanten. Voor velen was het lidmaatschap een manier om hun vaderlandse gezindheid en hun afkeer van de collaborerende NSB te laten blijken. De Nederlandse Unie vond onder andere dat de Nederlandse Joden door de bezetter met rust moesten worden gelaten. De NSB ging zonder bezwaar mee met de anti-Joodse maatregelen. U bent in dezelfde tijd lid van de NSB geworden. Dat was een bewuste keuze. Dat maakt nogal een verschil.

Maar als ik even mag terugkeren naar die zomer van 1967: waarom heeft u deze gelegenheid niet benut om mij uit te leggen waarom u juist toen lid werd van de NSB en kort daarna Leider van het Studentenfront van de NSB? We hadden het erover, we waren er dichtbij, we waren in een voor uw doen 'intiem' gesprek. 'Ik dacht dat je dat wel wist', zei u toen ik op dit moment terugkwam. Nee vader, dat was de reden niet. De echte reden was een andere, die wilde u niet prijsgeven.

Pas door zelf te zoeken in de archieven van het Instituut voor Oorlogsdocumentatie en het Nationaal Archief kwam ik erachter hoe uw voorgeschiedenis er precies uit zag. U was in de dertiger jaren lid van Verdinaso. U vertelde later wel over het werk dat u vanuit Verdinaso deed in de Volkshogescholen om de arbeiders te 'ontwikkelen'. Maar niet dat deze vereniging opkwam voor de stichting van een Groot Diets Rijk bestaande uit Nederland, Vlaanderen, Noord-Franrijk inclusief Rijsel (Lille) en Atrecht (Arras), Zuid-Afrika én het 'Imperium' bestaande uit de gekoloniseerde gebieden Nederlands Indië, Suriname, Curaçao en de voormalige Nederlandse Antillen. Het 'burgerschap' in dat Dietse Rijk zou slechts openstaan voor het Dietse ras, en niet voor Joden en de gekoloniseerde volkeren. U heeft daarover zelf ook geschreven in het blad van Verdinaso en in andere bladen.

Vlak voor de oorlog maakte u deel uit van de redactie van Citadel, een tijdschrift met slechts enkele honderden lezers voornamelijk uit Leiden. De redactie was van rechts-nationalistische signatuur met enkele leden van Verdinaso, waaronder u, en een paar onafhankelijken. De redactie viel uiteen door de controversie over de positie van de Joden in Nederland. Naar uw mening konden Joden geen Nederlanders zijn, zij waren immers een ander volk, zij het zonder land. Dat hadden ze zelf zo gewild en daarom zouden ze in het nieuwe Europa geen Nederlands burgerrecht verkrijgen. Op dit punt

spleet de redactie en Citadel ging ter ziele. Later heeft een deel van de redactie zich aangesloten bij het Nationale verzet en anderen, waaronder u, kozen voor de NSB. U had dus al de verkeerde afslag genomen toen de Nederlandse Unie ten tonele kwam, en wel in een duidelijk anti-Joodse richting. Misschien schaamde u zich daar later voor? Was uw toenmalige antisemitisme mogelijk de echte reden om uw aansluiting bij de NSB en uw beweegredenen daarvoor in het gesprek met mij in Heiloo niet te berde te brengen?

De korte geschiedenis van Citadel staat beschreven in het boek over de oorlogsgeschiedenis van de Leidse Universiteit dat een jaar geleden uitkwam en op de jaarlijkse Dies van de Faculteit exacte wetenschappen gepresenteerd zou worden. Dat feit was aanleiding voor uw zoon Frans, om de Dies dat jaar maar over te slaan. Niet uit protest, maar omdat er vragen kunnen komen over u en uw antisemitische houding in de oorlogsjaren. Frans wilde daar, om vele redenen waaronder dat hij zijn eigen leven wil kunnen leiden, niet mee geconfronteerd wilde worden. Bij zijn benoeming tot decaan in Leiden heeft hij zelf ter sprake gebracht dat hij ook 'de zoon was van' de man die destijds als NSB'er ontslagen was. Dat feit heeft de collega's van de faculteit niet belet hem te benoemen als decaan en hem de ruimte te geven om deze functie te kunnen vervullen zonder op zijn hoede te hoeven zijn.

Gelukkig is dit een land met een universiteit, waar je als zoon van een foute vader, van een NSB'er die verwijderd is van de universiteit vanwege zijn anti-Joodse standpunten en steun aan de bezetter, de fouten van je vader niet worden aangerekend, waardoor hij op basis van zijn eigen verdiensten de functie van Decaan van de Bèta-faculteit aan de Universiteit van Leiden heeft mogen vervullen.

Zo gaat dat Vader. Hoelang het ook duurt, vader, het heeft geen zin de waarheid te verbloemen, die komt toch wel boven water. Ik ben me er vanaf mijn 18e ervan bewust dat ik iemand kan tegenkomen die mij zo maar kan verrassen met de vraag 'heet jij Saris? Ben jij soms familie van die NSB'er?' Die angst ken ik. En het is me jaren later ook werkelijk overkomen. Een kennis van me stapte tegelijk met mij op het CS in Amsterdam in de trein vergezeld van een collega-hoogleraar uit Enschede. Even later kwam hij naar mijn coupé en vroeg of ik even bij hen wilde komen zitten want zijn collega had een vraag. De collega had in de oorlog in Twente bij de Vrij Nederland groep gezeten en was opgepakt. "Op het politiebureau werd er een man bijgehaald in een soort politie-uniform, om mij te verhoren. Het verhoor was maar een toneelstukje hoor, die Landwacht van de NSB stelde me geen moeilijke vragen en ik hoefde geen serieuze antwoorden te geven. Maar waar het nu om gaat: hij heette ook Saris, dat is geen naam die vaak voorkomt. Zou het kunnen dat hij familie van jou was?". Ik antwoordde hem dat ik absoluut zeker wist dat mijn vader inderdaad een actieve NSB'er was geweest, maar "van een politiefunctie, nee daar heb ik nooit van gehoord en evenmin dat hij in Twente zou zijn geweest".

Dat was geen fijne ervaring, vader. Deze affaire heeft me het vertrouwen en een dierbare vriendschap gekost van een goede vriendin (de vrouw van de kennis die mij aansprak) die een Joodse moeder had. 'Ik had het haar eerder moeten vertellen en haar in vertrouwen moeten nemen', zei ze. En terecht. Zo ondervond ook ik 45 jaar na de oorlog de pijnlijke gevolgen van uw zwijgen. U had nooit verteld, of misschien nooit durven vertellen, dat u in '44 nog steeds een overtuigde NSB'er was en ook nog eens was toegetreden tot de Landwacht, vaak getypeerd als de knokploeg van de NSB.

Begin 2020 heb ik uw archief in het Nationaal Archief opgezocht. Daaruit bleek dat u in het najaar van 1944 inderdaad in Enschede was geweest en wel als Landwacht. U droeg het uniform en een verboden vuurwapen, een karabijn, en had de leiding over een gewapende eenheid. U zegt, in uw proces, dat u het *bevel* kreeg van de NSB-leiding om Landwacht te worden. Uit de archieven blijkt dat veel NSB'ers aan dat 'bevel' geen gehoor hebben gegeven en vòòr de hongerwinter al gevlucht waren (vaak naar Duitsland) of ondergedoken. Wat was uw afweging? Dat de oorlog alsnog gewonnen kon worden? Of dat deze keuze het minste persoonlijk risico zou opleveren?

De groep waaraan u leiding gaf, kreeg opdracht om van Enschede naar Hoorn te reizen. Eenmaal in de buurt aangekomen heeft u, omdat u het niet helemaal vertrouwdde, de manschappen achtergelaten in een dorp buiten Hoorn en bent u zelf poolshoogte gaan nemen van de opdracht ter plaatse. Het bleek te zijn wat u vreesde: helpen bij het opsporen van Joden, verzetsmensen en onderduikers. U bent teruggegaan naar uw manschappen en hen verteld wat de opdracht zou zijn en eraan toegevoegd dat u zelf niet bereid was daaraan deel te nemen. Iedereen moest het voor zichzelf beslissen, maar u wierp uw karabijn in de sloot en vluchtte naar Amsterdam. Zo valt in het proces-verbaal te lezen.

In uw persoonlijk pleidooi bij het proces schrijft u dat u geïsoleerd was, dat u niet wist wat er gebeurde, dat u geen informatie had over de verschrikkelijke misdaden van de Nazi's. U kon zich daar niet verantwoordelijk voor voelen, want u wist het niet.

Intussen riep u jonge mannen op dienst te nemen als vrijwilligers en onder het bevel van de Waffen-SS te strijden tegen het Bolsjewisme aan het Oostfront, maar daarover u voelde zich niet 'verantwoordelijk'? En ook niet schuldig? Nou ja, in het proces waarin u veroordeeld bent, zei u wel dat u spijt had en bekende u ook schuld. Waaraan dan wel?

Later verklaarde u meerdere malen dat het de 'situatie' was of de 'omstandigheden' die schuldig waren en dat die u schuldig maakten. De omstandigheden, dus.... Een paar jaar voor uw overlijden had u een gesprek met Raymond Bruning, de zoon van de schrijver/dichter Henri Bruning die een actieve rol in de Cultuurkamer en de NSB gespeeld heeft. Daarin zegt u dat opnieuw met zoveel woorden: 'er is schuld in de situatie' en 'persoonlijk voel ik me niet schuldig'. Eigenlijk vindt u het ergste dat u in die situatie gebracht bent en dat u niet 'kon weten' wat er gebeurde. Zo zijn weer thuis bij het bekende 'wir haben es nicht gewusst'.

Dat veel van uw vrienden u gewaarschuwd hebben voor de gevolgen van uw keuze voor de NSB en meermaals voordat ze de vriendschap opzegden, zoals blijkt uit vele brieven, heeft u niet tot u laten doordringen. Bij uw proces hebben sommige vrienden opnieuw een brief gestuurd, nu op verzoek van de verdediging aan de rechter, waarin ze het voor u opnemen omdat ze denken dat u in wezen wel een goed mens bent, maar koppig een dwaalspoor hebt gevolgd en alle waarschuwingen in de wind hebt geslagen. Is dat beeld dichterbij de waarheid? Koppig, eigenwijs en een gevaar voor u zelf en anderen, bijvoorbeeld diegenen die gehoor gegeven hebben aan uw oproep om naar het Oostfront te gaan. Maar er zijn nog meer 'anderen', daar wil ik nog zo even op terugkomen.

U had de gewoonte om Ma per brief bij te praten over de grote strijd tegen het Bolsjewisme en de dam die het Duitse leger en volk zou opwerpen tegen de overheersing van Europa door de Russische horden. Bij Ma zelf blijkt ook geen enkele twijfel, zij dacht er niet anders over. Ik zou haar tekort doen als ik zou zeggen dat zij u altijd heeft gesteund. Zo is het niet. Ze heeft zelf gekozen voor het Fascisme en was net zo'n overtuigde NSB'er als u. Ze had het er zelfs voor over om niet in de kerk te trouwen en haar vrienden kwijt te raken; ze had het er ook voor over om ruzie te maken met opa. Ze was geen haar beter en minstens zo racistisch. Samen wimpelden jullie alle waarschuwingen af, ook die van uw broer Frans, die zich al eerder dan u bij Verdinaso had aangesloten. Omdat hij al voor de oorlog in Duitsland had gewerkt wist hij veel meer van wat er daar gebeurde en heeft hij u en ma daarover verteld en zijn lidmaatschap opgezegd. Ook uw broer Jan die politiemans was vertelde over wat hij in Amsterdam meemaakte: het opsporen, uit hun huis halen en op transport zetten van de Joden.

Samen wimpelden jullie alle kritiek af als 'fabeltjes' en sloegen jullie alle waarschuwingen ook die van opa en andere familieleden in de wind. Weet u nog van die keer dat uw acht jaar jongere broer Antoon u heeft opgezocht in bij u thuis in Leiden om u op de hoogte en op andere gedachten te brengen? Op 25 juni 1942 schrijft hij aan zijn broer Wim: "Maandag op dinsdagnacht bij Bart in Leiden geweest. Verteld wat Jan meemaakt en wat Frans weet uit Duitsland, maar het maakte niet de minste indruk. Deze mensen overtuig je voorlopig niet."

Vader, wat u niet weet is dat wij, uw kinderen, (of was ik dat alleen) bij voorbereiding van enkele jubilea van u en ma soms graptten: 'zullen we deze keer een leuk sketchje over de oorlog doen, even voordoen?'. Dat was 'leuk' om in de stemming te komen, maar we begrepen precies wat we bedoelden: over de oorlog valt niets te lachen, er zal in ons gezin verder over gezwegen worden. Zelfs tot bij de voorbereiding van de begrafenis van u, werd, tegen mijn zin overigens, besloten de oorlogsjaren geheel buiten beschouwing te laten in onze toespraken. Ik voel me nog beschaamd dat alleen onze tante Trees bij haar terugblik op uw leven erop wees dat u het gezin, waar u uit voort gekomen bent, in Rotterdam veel moeilijkheden en leed hebt bezorgd. Ze is daar niet concreet op in gegaan, maar toen ik haar er later over sprak ging het niet over kleinigheden.

Het ging over oom Antoon, uw razend intelligente jongere broer die op zijn 16^e was gaan studeren. In '43 werd hij naar een werkkamp in Berlijn gestuurd omdat hij op de universiteit weigerde de loyaliteitsverklaring aan de bezetter te tekenen, terwijl u, als Leider van het Studentenfront, de studenten juist trachtte over te halen dat wel te doen. Het ging over de ruzies tussen jullie twee, aan het einde van de oorlog, toen u bij de familie in Rotterdam verstopt zat. Zelfs dan schrijft u daar nog altijd badinerend over in uw brieven aan ma in de trant van "ach daar heb je Anton weer, je weet toch hoe hij is". Antoon, stond na de bevrijding in '45 onverwacht voor de deur van het ouderlijk huis op de Crooswijkse singel, volkomen kapot, op zijn eentje teruggekeerd uit Berlijn waar hij van '43 tot '45 gedwongen te werk gesteld was. En dan breekt het loyaliteitsconflict uit in het hele gezin. Het gezin in Rotterdam waar u zich heeft verstopt toen u gevlucht was uit Hoorn nadat opa Henrichs geweigerd had om u 'als echtgenoot van zijn dochter' (zo schrijft u een brief die ik in het Nationaal Archief gelezen heb), in zijn huis in Amsterdam op te nemen. Waarschijnlijk omdat hij de risico's te groot vond. Trees en Ria, die in die tijd thuis woonden in Rotterdam, hebben doodsangsten uitgestaan dat u ontdekt zou worden. Trees vertelde hoe ze gedwongen werden te liegen, tegen de burens en achterdochtige mensen die u in de oorlog bij hen thuis hadden gezien en vroegen of ze die NSB'er soms verborgen hielden. De politie is twee keer binnengevallen om u te zoeken. Toen ze u niet konden vinden, bezwoeren ze dat ze terug zouden komen omdat ze wisten u daar verborgen zat. Kunt u zich een voorstelling maken van de angst die zij hebben moeten doorstaan? Hoe opa Saris, na uw terugkeer uit Hoorn, u als 'de verloren zoon' de handen boven het hoofd hield en uw jongere broer Anton, die u gewaarschuwd had, vroeg zich hierbij neer te leggen. Hoe uw moeder en uw zussen hebben moeten aanzien dat uw vader zelf ook zwaar hieronder leed en hoe hij in het laatste oorlogsjaar, vermagerd, ziek van uitputting en hongeroedeem, met vervroegd met pensioen is gegaan.

Kort na de oorlog is Antoon alsnog een tragische dood gestorven door een verkeerde medische behandeling. Opa is nooit meer helemaal dezelfde geworden, maar langzamerhand wel weer opgeknapt mede dankzij het herstel van uw (en ons) gezin in Amsterdam en dankzij zijn groentetuintje langs het spoor dat zijn lust en zijn leven werd. Zo heeft hij toch nog vele jaren van het leven kunnen genieten tot hij op de mooie leeftijd van 79 jaar rustig overleed.

Over dit alles hebben wij niet gesproken op uw begrafenis, en ja, daar ik schaam me nog steeds voor. Deels is dat een plaatsvervangende schaamte omdat u verzuimd heeft uw familie te bedanken. Op het sterfbed van opa heeft u hem om vergiffenis gevraagd en die heeft u van hem ook gekregen. Het Rotterdamse gezin heeft van de beperkte gezamenlijke inkomsten (opa met vervroegd pensioen en Trees en Ria als jonge vrouwen net aan het werk) ook nog een deel afgestaan om ons gezin in Amsterdam financieel te ondersteunen. Zij hebben van u nooit een nederig (of royaal) 'dank jullie wel' gehoord. U pakte na de detentie uw leven 'gewoon' weer op en beschouwde alle steun van uw familie blijkbaar als vanzelfsprekend. Was dat onvermogen om een gebaar te maken dat ook maar enigszins in verhouding stond tot hun opoffering? Zweeg u uit schaamte? Was het een gebrek aan inlevingsvermogen? Of was het zwijgen tegen uw familie in wezen hetzelfde zwijgen als tegen ons, tegen mij? Of was het zwijgen, omdat u vond dat u niet schuldig was? U heeft ervoor gekozen om ons te laten raden naar wat er in u omging.

Heb ik gelijk met mijn groeiende vermoeden dat het gaat over een fors gebrek aan inlevingsvermogen in de gevolgen van uw daden voor anderen en aan bereidheid om uzelf volledige rekenschap te geven van uw daden. Het onvermogen om de door u aangerichte schade te overzien, uw eigen keuzes en uw rol daarin te onderkennen, daarvoor verantwoordelijkheid te nemen en daarover verantwoording af te leggen tegenover uw familie, uw vrienden en uw gezin. Is dat het onvermogen dat u uitsprak met 'ik dacht dat je het wel wist? Is dat wat u toen gedacht heeft, vader? 'Laten we het maar niet oprakelen, daar komt toch niets goeds uit voort'. Is dat de reden dat ik niets over uw oorlogsjaren gehoord heb tot het bericht in Vrij Nederland onze huiskamer binnenrolde?

Maar het verleden heeft mij niet met rust gelaten. U was geen moordenaar, u heeft geen personen aangegeven of verraden, voor zover we weten. U heeft 'slechts' uw land, de democratie en de Joodse medeburgers verraden, wapens gedragen in dienst van een vijandige mogendheid (de Landwacht) en daarvoor heeft u uw straf ondergaan.

Wat mij geschokt heeft op mijn achttiende, en nu nog steeds, is dat u gedacht kon hebben dat het afleggen van verantwoording naar ons, naar mij, niet nodig was, dat het verleden 'voorbij' zou zijn. Dat u op de juiste momenten verzuimd heeft mij persoonlijk te vertellen wat u bewogen heeft en welke verantwoordelijkheid u uzelf toerekent: dat heeft me woedend gemaakt en die woede voel ik tot de dag van vandaag. U heeft het geheim willen houden, klein willen maken, van betekenis willen ontdoen en juist daardoor is het keihard bij mij binnengekomen en heb ik me even hard tegen jullie afgezet.

Als ik mijn ouders niet kan vertrouwen, wie dan wel? Na de eerste schrik, volgden angst en schaamte. Wie in mijn omgeving waren allemaal allang op de hoogte, terwijl ik van niets wist? Gelukkig kon ik weg, kon ik gaan studeren en kreeg ik meteen, dankzij moeder Stehmann, een mooie grote zolderkamer op de Overtoom, op een steenworp afstand van het Leidseplein. Ik kon me onderdompelen in een andere wereld, waar ik snel vrienden zou maken en uw verleden achter me laten. Hoe er door de nieuwe vrienden gereageerd zou worden als ik over uw verleden zou vertellen, dat wist ik nog niet, maar door er een aantal keren zelf over te beginnen merkte ik al gauw dat ik eerder bewondering ondervond voor mijn openheid dan afkeer vanwege mijn afkomst. Toch was het ook moeilijk, soms voelde ik me schuldig, maar meestal vooral beschaamd en ongemakkelijk omdat ik maar half wist wat er gebeurd was en ook niet hoe ermee om te gaan.

Het risico een grote fout te maken die je leven definitief een andere kant op stuurt dan je zou wensen, zoals bij u gebeurd is, heeft mij niet weerhouden om zelf ook grote risico's te nemen in de politiek. Uw foute keuze was een last die ik met me meedroeg zonder het gewicht daarvan te beseffen. Bij het verlaten van het huis koos ik voor het tegenovergestelde politieke perspectief dan u heeft gedaan in uw studententijd. Er moest iets worden goed gemaakt. Mijn missie was een wereld zonder atoomdreiging, zonder discriminatie, zonder overheersing, zonder klassenverschillen, zonder onderscheid tussen seksen, zonder uitbuiting van de derde wereld en vòòr individuele vrijheid en radicale democratisering van maatschappij te beginnen met de universiteit.

De overeenkomst tussen ons is, dat we beiden de wereld niet wensen te accepteren zoals hij is, maar radicaal willen veranderen. Dat kan je 'idealisme' noemen, of radicalisme, maar in alle gevallen is het risico van blindheid en dogmatisme groot. U bent vaak door vrienden een 'idealist' genoemd, soms met de toevoeging 'een beetje naïef'.

Ook ik was me aanvankelijk niet van enig gevaar bewust. Maar terwijl ik radicaliseerde en we ons op het marxisme gingen oriënteren begon ik te beseffen dat er gevaar dreigde en dat ik mijn grenzen zelf moest gaan bepalen, wilde ik uw fouten niet herhalen. Ik vreesde een binnenstebuiten gekeerde versie van u te worden en dat wilde ik voorkomen. Voordat ik lid werd van de CPN wilde ik deze grenzen bepalen en hervond ze in 'De mens in opstand' van Camus, waarmee ik op school al kennis gemaakt had.

Veel later tijdens de massale protesten tegen de kruisraketten droomde ik eens dat het gelukt was de plaatsing van de raketten te verhinderen, maar de Russen hadden van onze militaire zwakte

gebruik gemaakt om ons land te bezetten. In mijn droom ging ik als woordvoerder van de Vredesbeweging naar het Stadhuis in Amsterdam las de Russische bezetters de verklaring voor waarin ik namens de Vredesbeweging onze ontgoocheling uitsprak over het misbruik van ons vertrouwen door de bezetter. Daarna werd ik wakker en schrok van mezelf. Was ik nog steeds zo met u bezig?

Ik zeg dit niet tegen u om mezelf op de borst te slaan, of om me beter voor te doen dan ik was, maar juist om u te laten zien hoe diep uw oorlogsverleden er bij mij heeft ingehakt, welke angst dat bij mij teweeg gebracht heeft. Mijn opdracht was de wereld te verbeteren en daarbij uw fouten te vermijden. Later toen mijn dochters groot waren, strekte mijn angst zich verder uit tot hen: ik voelde me verantwoordelijk, ik moest en zou hen koste wat kost behoeden voor wat ik aanzag voor een verblindende radicaliteit. Dat heeft een hoop spanningen opgeleverd en mijn relatie met mijn dochters geen goed gedaan.

Dan gaat het niet alleen over het 'denken'. Emoties zijn net zo belangrijk. Van de woede waarmee ik het huis verliet was aan de oppervlakte weinig waar te nemen. Mijn vertrouwen in de wereld van de volwassenen en de mensen, die me daarin zouden moeten inwijden, had ernstig schade opgelopen. Dat sloot mooi aan bij de tijdgeest. We lachten om alles of maakten het belachelijk. Daarin week ik niet veel af van mijn medestudenten, maar wat me bewoog was ook nog iets anders. Mijn woede was persoonlijk en gericht op u vader en evengoed op ma. Jullie hadden mijn vertrouwen ondermijnd, door jullie belangrijkste levenslessen voor me verborgen te houden. Ik voelde me diep gekwetst en wilde niet nog meer gekwetst worden.

Daar hebben weinig mensen iets van gemerkt, want ik was vrij gemakkelijk in de omgang, altijd in voor een leuk gesprek, een glas, een feestje of een grap. 'Vriendelijk', zo werd ik vaak getypeerd, en goed van de tongriem, zeg ik er zelf maar bij. Het kostte me weinig moeite om vrienden te maken, ook al vond ik de vriendschappen, op een enkele na, vaak weinig diepgang hebben. Aan goede vrienden zoals Marcel, Bert en Victor en vriendinnen Erica, Uulkje, Marleen, Lia en een aantal anderen heb ik over je verleden verteld, maar het bleef een eenzaam verhaal.

Een paar maanden terug toen ik met Truus sprak zette zij mij onverwacht op het spoor van de kinderen van NSB'ers met een video over Karel Huygen, de zoon van de rechterhand van Mussert die in '39-'40 een plan voor een fascistische staatsgreep had opgesteld. Zoon Karel, een vriend van Truus en Godfried heeft de oorlog als kind meegemaakt. In de film, gemaakt door Philip Freriks, bezoekt hij opnieuw de kelder waarin hij als kind heeft moeten schuilen na de capitulatie. Door zijn verhaal kwam ik op het spoor van de Werkgroep Herkenning waar kinderen van foute ouders hun toevlucht hebben gezocht.

In het boek 'Scherven' doet een kleindochter verslag van haar gesprek met haar vader over zijn vader, haar opa. Hij (de zoon) zweeg over de oorlog die hij als kind had meegemaakt en het onderwerp 'oorlog' werd in huis gemeden. Wel kon hij soms onverwacht in grote woede ontsteken en dan was hij niet of nauwelijks tot rede te brengen. En hij wist niet waarom. De kleindochter bracht toen zij eenmaal volwassen was haar vader langzaamaan met tussenpozen gedurende vijf jaar zover dat hij ging praten en daarover schreef ze het boek 'Scherven'. Ik kon het verhaal over, haar vader, 'zoon van een foute vader', niet in één keer uit lezen. Regelmatig werd het me te veel en moest ik het boek wegleggen. Later overkwam me dat opnieuw bij de bundel 'Kinderen van de oorlog' uit 1983 waarin naast kinderen van slachtoffers van de holocaust, ook de kinderen van daders aan het woord komen. Beide boeken schetsen de beleving van de oorlog door de ogen van kinderen. De gevoelens van kinderen van daders herkende ik: niet alleen, 'die woede', maar ook 'die angst en eenzaamheid'. Dan gaat het niet om de angst voor de ontdekking van 'het geheim', want er is weinig geheims aan. Het is de vrees er plotseling niet meer bij te horen, gemeden te worden. En het gevoel, vader, dat er iets van mij verwacht wordt, dat ik iets goed te maken heb, wat in uw leven verkeerd gegaan is en waar ik niets meer aan kan veranderen. Vader, misschien kunt u zich er niets bij voorstellen, maar ik ken dat type angst of schaamte maar al te goed.

Terugkijkend op mijn eigen leven, zijn er twee soorten situaties waarin ik wantrouwend word en soms in grote woede kan ontsteken. Die woede hoeft niet direct in verband te staan met uw verleden. De eerste is wanneer ik het gevoel krijg belazerd te worden en mensen om me heen een spelletje met me spelen. Dat heb ik in de politiek wel eens gehad, maar daar was vaak ook een wel reden voor. Ook dan, in de politiek, is onbeheerste woede een gevaar. Het maakt je kwetsbaar. In werksituaties is me een enkele keer hetzelfde overkomen, dat ik me getergd voelde door een medewerker en uit mijn vel sprong. Voor een werkgever is dat geen goede beurt.

Wanneer het wantrouwen me overvalt in een vriendschap, zijn de gevolgen vaak veel ernstiger en schadelijker. Als ik het gevoel krijg een vriend niet meer te kunnen vertrouwen kan ik zelf ook vals worden of heel terughoudend en dan kan het grondig misgaan. Met Bert heb ik dat een paar keer gehad, maar ook met Lia en vooral met Dalia. Juist omdat het om een intieme, een (liefdes-)relatie gaat, waarin de emoties aan de oppervlakte liggen, is het extra pijnlijk als ik in een dergelijke staat van woede terecht kom waarbij ik me later de aanleiding en het verloop nauwelijks meer weet te herinneren. Met Dalia gaat het vaak over momenten waarin ik met haar van mening verschil over onderwerpen op de grens van het politieke en persoonlijke of wanneer ik meen haar te moeten waarschuwen voor de risico's van haar meningen.

Vader, mocht u denken dat ik u aansprakelijk zou willen stellen voor mijn gebreken, dan kan ik u geruststellen, dat is niet wat ik wil. Als die al zijn voortgekomen uit mijn woede over u, dan is het altijd nog mijn woede en zal ik er zelf iets aan moeten doen. Helaas, voor u is het te laat om mij daarbij te helpen.

Wij gingen nooit naar de dodenherdenking in de buurt. Waarom wist ik niet. Een keer zei ma tegen me 'dat is niet iets voor ons'. Daar bleef het bij. Toen ik later toch ging, omdat me intussen op school was uitgelegd wat de betekenis ervan was, vond ik de minuut stilte en de bloemenkransen wel mooi, maar toch voelde ik me, in mijn eentje, bij de herdenking niet helemaal op mijn gemak. Ik hield het gevoel er niet bij te horen. Mij viel wel op dat over de oorlog bij ons nauwelijks werd gesproken. Bij mijn vriendje Herman Poelman thuis lagen boeken over de landingstranden in Normandië, generaal Patton en de slag om de Ardennen en het dagboek van Anne Frank op de salontafel. Bij ons niet. Wat heeft u gedacht? Het is beter dat hij er op school over hoort dan van ons? Daar krijgt hij de officiële versie van het verhaal? Heeft u zelf nooit gedacht wat zullen we onze kinderen meegeven over *onze* oorlogsjaren? Of laten we in elk geval de algemeen aanvaarde geschiedenissen in de kast zetten? Presser bijvoorbeeld, of later de Jong?

Voor een 12-jarige in 1962 is 'de oorlog' van 1940-1945 een ver verleden, voltooid verleden tijd, tenzij erover gesproken wordt door ouders die het zelf meegemaakt hebben. Over de holocaust hoorde ik slechts sporadisch iets in de geschiedenisles. Aan de Tweede Wereldoorlog kwamen we nauwelijks toe, voor zover ik weet, de meeste tijd ging op aan de Batavieren, de Vikingen en de vaderlandse glorie in de Gouden Eeuw. Op een keer vroeg ik ma welke roman ik over die 'verwarrende tijd van de WO II' zou kunnen lezen. Zij raadde mij 'De donkere kamer van Damocles' aan. 'Dan zal je zien dat het niet zwart of wit was'.

Het is natuurlijk een prachtig intrigerend boek, dat niet voor niets de hele wereld over is gegaan. Maar wel precies de roman waarin werkelijkheid, fictie, illusie, verraad en verzet op onnavolgbare wijze door elkaar lopen.

Was dat na het stuk in Vrij Nederland? Ik denk het. Toen ik het boek uit had, was ik niets wijzer geworden, behalve dat ik niet bij ma moest zijn om de waarheid te achterhalen. Artikelen in kranten en tijdschriften over de Jodenvervolging heb ik niet gemeden, maar wat iedere jongere uit de zestiger jaren gelezen moet hebben, Het Achterhuis van Anne Frank, het Bittere kruid van Marga Minco en de andere boeken van Joodse slachtoffers of overlevenden heb ik niet of pas veel later gelezen. Artikelen en uitzendingen over de holocaust heb ik niet bewust gemeden, maar het heeft wel tot het afgelopen jaar geduurd voor ik er diep in gedoken ben. Was ik bang uw naam in een deze boeken tegen te komen, vader? Las ik ze daarom niet eerder? Voelde ik een plaatsvervangend schuldgevoel over uw bijdrage aan de Jodenvervolging door uw steun aan de bezetter.

Naar aanleiding van de indrukwekkende lezing van Arnon Grunberg in de lege Nieuwe kerk las ik zijn bundel 'Bij ons in Auschwitz', de verzameling getuigenissen van overlevenden en opgegraven fragmenten van ooggetuigen die de Holocaust niet hebben overleefd. Ik heb ze stuk voor stuk gelezen en sommige herlezen. De overlevenden staan voor een onmogelijke opgave: er is geen taal voorhanden om te vertellen wat Auschwitz was. Vertellen wat er gebeurde is niet genoeg. Wat je moet doen om te overleven is te verschrikkelijk om na te vertellen. Wat vertel je dan en hoe? Meerdere van deze ooggetuigen, waaronder Primo Levi, hebben op latere leeftijd alsnog een einde aan hun leven gemaakt. De taal schoot te kort om recht te doen aan wat zij beleefd hadden. 'Juist in de details schuilt de waarheid' schrijft Grunberg in zijn voorwoord. En zo is het. De details van de ooggetuigen zijn even verschrikkelijk, mensonterend als noodzakelijk en onthullend over waar 'beschaafde mensen' toe in staat zijn als vernietiging en vernedering hun opdracht is.

Ik haal deze teksten niet aan om u de schuld voor, of betrokkenheid bij de Holocaust in de schoenen te schuiven. Mij gaat het erom dat ik heel lang, onbewust, heb vermeden om me precies voor te stellen hoe de uitroeiing van de Europese Joden precies in zijn werk is gegaan. Ik was gaan leven met het beeld dat Hannah Arendt schetst van de Nazi-moordenaar in het proces Eichmann. De perfecte ambtenaar en het radertje in de industriële massamoord. Het lezen van de getuigenissen levert een heel ander en uiterst beklemmend beeld op van satanische genoegens bij de moordenaars en de totale vernedering en ontmenselijking van de slachtoffers. Al in de vijftiger jaren beschrijft Vasili Grossman ('Een klein leven') hoe hij na afloop van het beleg van Stalingrad met de oprukkende Russische troepen in Treblinka aankomt en 'de grond deint onder onze voeten, de bodemloze aarde van Treblinka wiegt als een rimpelende zee ...De aarde braakt botsplinters, tanden, papieren en voorwerpen uit – ze wil geen geheimen bewarenWe lopen verder over de bodemloze, deinende aarde van Treblinka en staan plotseling stil. Geelkoperen, glanzende haren liggen vertrapt op de grond.... De laatste onzinnige hoop dat het allemaal maar een droom was, wordt stukgeslagen'. Ik heb deze passage een keer proberen na te vertellen aan vrienden om duidelijk te maken waarom ik naar Auschwitz moet gaan. Maar het is me niet gelukt om mijn verhaal af te maken, mijn keel werd dicht gesnoerd, ik schokte en beefde. Ik moet nog steeds naar Auschwitz, de waarheid schuilt in de 'details' ook al kan ik die ik daar ook niet meer zien, maar na lezing van de getuigenissen wel 'herdenken'.

De Holocaust is geen incident, geen eenmalige afwijking van de opgaande lijn van de geschiedenis van de mensheid of van de westerse beschaving. Met de opvatting dat u slechts in een 'schuldige situatie' beland was en niet zelf schuldig was, zoals u herhaaldelijk heeft gezegd, mist u de kern van de vraag en daarmee de les die uit de WO II kan worden geleerd. De 'situatie' is dat u uit volle overtuiging gesteund heeft dat de Joodse burgers in Nederland, net als in heel bezet Europa, rechteloos werden gemaakt en voor de leeuwen geworpen. Dat waren onder andere de vaak jonge Nederlandse vrijwilligers die door u als Leider van de Studentenbond waren opgeroepen om dienst te nemen bij de Waffen-SS die direct onder Himmlers bevel over de hele breedte van Oost-Europa een orkaan van oorlogsmisdaden en etnische zuiveringen over de Joodse, Poolse, Kroatische, en Russische bevolkingsgroepen te weeg gebracht heeft.

U was daar niet, vader, u heeft persoonlijk niet aan de uitvoering van de holocaust meegewerkt. U bent dan ook niet verantwoordelijk voor de 'details'. Maar u heeft wel uit volle overtuiging de bezetter gesteund, u heeft gezien hoe de joodse bevolking in Nederland uit hun huizen werd gehaald en op de trein gezet en toen de waarheid gefluisterd werd, heeft u deze afgewimpeld als leugens van de geallieerden. Zo lezen we in uw brieven en in uw verdediging tijdens uw proces. Nee, dat vreesde ik niet, het was al erg genoeg dat ik in de archieven het bewijs vond van uw actieve bijdrage aan de 'arisering' van de universiteit, uw foto's met Mussert, uw toespraken bij het studentenfront. Was ik nog bang voor de onthulling van nog een geheim? Dat uw collaboratie veel ernstiger zou zijn dan ik vermoedde? Nee, dat was voor mij geen geheim. U was veroordeeld, het was bekend. En om u eraan te herinneren had het 23 jaar later nog een maar weer een keer in Vrij Nederland gestaan.

Wanneer het in een gesprek met vrienden uitkwam durfde ik, met schroom en schaamte natuurlijk, over uw verleden te spreken. Bij mijn kandidaatstelling voor de gemeenteraad door de CPN heb ik de voorzitter van de kandidatencommissie op de hoogte gesteld van uw verleden, om elk risico te vermijden dat voor de ogen van deze 'verzetspartij' een onverwacht duveltje uit een doosje zou springen.

Natuurlijk, er zouden altijd mensen kunnen opduiken die mij vanwege úw verleden als 'onbetrouwbaar' zouden brandmerken, als 'iemand met een geheim' en 'dus' een risico, misschien zelfs 'chantabel', schreef zelfs mijn vriend Bert nog dit najaar.

Maar, vader, dat wil er bij mij niet in. Ik voel mij niet besmet door uw verleden, maar wel gekwetst en dat gaat nooit over. Integendeel, de vrees dat ik uit uw mond slechts de halve waarheid heb vernomen is steeds sterker geworden en mijn woede over uw gebrek aan eerlijkheid, openheid en schuld bewustzijn is steeds dieper en dieper in mij gekropen. Ik kreeg steeds meer gevoel dat ik mijn dochters moest beschermen tegen de gevaren van extreme standpunten en waarschuwen voor een politiek isolement in een omgeving van gelijkgezinden, zoals u dat had gehad. Ik wilde de lessen die u niet had getrokken alsnog aan hen overdragen. Ook al gaat de vergelijking niet op, mijn angst werd er niet minder om. Zo liep ik zelf in de val om het nageslacht van een foute man te beschouwen als personen met een verhoogd risico. Dat werden ruzies, verwarrende en onaangename nachtelijke gesprekken met veel wijn, waarin ik hopeloos de draad kwijtraakte en alsnog woedend werd, maar op wie eigenlijk?

Tot de bom barstte.

Het gebeurde op een avond in de oktober 2019 in Bricqueville sur mer, waar ik met Lia en Dalia de herfstvakantie doorbracht. Middenin de nacht, na opnieuw veel glazen wijn, brak de dijk voor de zoveelste keer. Ik werd woedend, kon niet ophouden, het werd steeds erger, het ging nergens meer over, maar ik wou Dalia nog steeds iets duidelijk maken. Dat moest en zou die avond gebeuren. Mijn woede was niet meer te stuiten en tenslotte joegen Dalia en Lia me de trap op naar bed. Die nacht raakte ik mezelf totaal kwijt, ik wist niet meer wie ik was en hoe het zo ver gekomen was. Deze crisis heeft meer dan een jaar geduurd. Tenslotte wist ik nog maar een ding: hier moet een einde aan komen. Gelukkig waren Lia, Dalia en Liza bereid met elkaar en met mij een proces in te gaan van reflectie en heling.

Nu het stof is neergedwarreld, anderhalf jaar later, kom ik weer tot mezelf en besef ik waar deze woede vandaan komt. Dat kunt u niet helpen, het is mijn angst, mijn onvermogen om de rol van vader van volwassen dochters met wijsheid en bedachtzaamheid in te vullen. Het heeft 70 jaar, vrijwel een leven lang, geduurd om daar achter te komen en er naar te leven. Misschien had jij dat ook wel gewild (ik mag wel jij zeggen op deze leeftijd, toch?), maar waarom heb je het dan niet gedaan? Kansen voor dit gesprek waren er genoeg. Geen daarvan heb je benut, tot en met de grootste kans die je had destijds bij het stukje over jou in Vrij Nederland. Ook daarna vroeg ik je om je eigen verantwoordelijkheid en je eigen 'schuld' onder ogen te zien. Daar was je niet toe bereid, het was de 'situatie'. Mag ik je dan nu, als zoon van 70, die vraag nogmaals stellen?

Ik heb het zonder jou met hulp van mijn therapeut moeten doen. Ik heb jou nu opnieuw een plaats gegeven in mijn leven. Ik heb mijn eigen leven aan een onderzoek onderworpen en geconcludeerd dat ik er goed aan heb gedaan het anders te willen doen dan jij.

Met deze brief doe ik natuurlijk geen recht aan onze vader-zoon relatie als geheel. Ik ben u tegelijk enorm dankbaar voor de belangstelling die u later in mijn leven steeds opnieuw getoond heeft voor mij, voor mijn leven en voor mijn naasten. Waar ik behalve Lia, Liza, Dalia, ook Uulkje, Marleen, Teun en Taco toe reken. U was een inspirator voor mij als het ging om filosofie, geschiedenis, politiek en literatuur. U heeft in het leven van onze dochters een prachtige opa-rol vervuld. Als wij langskwamen op zondagmiddag speelde u graag met Dalia en Liza in de gang met ballen, u kwam bij ons op de Lijnbaansgracht om te sjoelen en op het strand in Bricqueville, waar u in uw 88^e levensjaar nog alleen met de trein naartoe gekomen bent, speelde u met de meisjes badminton. U liep moeizaam over de

stenen en schelpen met uw pijnlijke voeten en verdween in de golven om te zwemmen en op uw rug in de zee te drijven. U genoot van fietstochtjes en kon helemaal opgaan in de kinderpret. Het deed me goed en ik weet zeker dat u 'de meisjes' een ervaring voor het leven heeft gegeven en daarmee ons ook. Voor hen was u een lieve opa en zo zullen ze zich u ook herinneren. Van Kilsdonk heeft alsnog gelijk dat het heel goed is dat de volkswede grotendeels beteugeld is en er geen 'Bijltjesdag' heeft plaatsgevonden. Mijn verwensing van u, zoals toen in het café met hem, zal ik niet meer herhalen. Ik ben dankbaar dat u de oorlog heeft mogen overleven en mij alsnog op de wereld heeft kunnen zetten. Daardoor ben ik ook weer in staat geweest het leven voort te zetten, zelf kinderen te krijgen en daarvan te genieten. Ik ben u ook dankbaar voor veel van wat ik van u meegekregen heb, voor de gesprekken, voor de schaatstochten, voor het ophalen van de kinderen om hen bij oma te brengen toen ze niet meer goed ter been was, maar ik weet zeker dat mijn leven er anders uitgezien zou hebben en gelukkiger zijn geweest, en waarschijnlijk het uwe ook, als u de moed had gehad de volledige verantwoordelijkheid te nemen voor uw leven en voor wat u anderen hebt aangedaan.

Intussen heb ik de 'scherven' in mijn leven opgeruimd. Zowel de brokken in ons gezin als de scherven in mijn eigen leven. Daardoor ben ik nu hopelijk in staat weer meer vader van twee lieve volwassen dochters te zijn en de man van een prachtige zelfstandige vrouw die van het onderhoud aan de democratie haar professe heeft gemaakt, die ik maar al te graag zie en steun in haar bestaan. Ik heb geen behoefte meer aan grote plannen.

De werkgroep 'Herkenning' heeft me gevraagd of ik bereid ben wat aan de continuïteit van hun werk te gaan doen. Dat lijkt me zinvol. Het is hiermee niet afgelopen. Het is een illusie dat Auschwitz een incident is geweest. Was het maar zo. De literatuur over de holocaust en de etnische zuiveringen in Oost-Europa en de Balkan leert anders.

Het is belangrijk dat ook de ervaringen van de kinderen van ouders beschikbaar blijven en dat volgende generaties daarvan kunnen leren. Vermoedelijk zal ik dan ook over dit thema nog wel meer gaan schrijven of spreken.

Verder zou ik graag de 'tuinman' willen zijn in het leven van mijn dochters en mijn pleegzonen, beschikbaar, behulpzaam, met wijsheid, liefde en zo gewenst goede raad. Ook ligt er een opa-rol voor mij open bij Isaac, de zoon van Taco en Nina, en zijn komende broertje of zusje. Zolang Lia nog een professioneel leven heeft, zal ik haar liefhebbende en ondersteunende levenspartner zijn. We hebben plannen om samen om te reizen met schrijvers en hun boeken als reisgidsen langs de kusten en rivieren van dit tragische en prachtige Europa. We willen en kunnen nog zo van elkaar genieten, dat ik niet zou weten wat er nog belangrijker zou kunnen zijn op deze leeftijd. Vader, als ik net zo oud wordt als jij, heb ik nu op mijn 70^e nog 28 jaar voor de boeg om eindelijk als 'bevrijdingskind' te leven, te lezen, te reizen en lief te hebben. Wat houdt me tegen?

Jeroen Saris

Amsterdam 19 april 2021

Met veel dank

aan Mark van der Meer die me in dit proces begeleid heeft,

aan Lia die de afgelopen anderhalf jaar, terwijl ik behoorlijk de draad kwijt was, mijn steun en toeverlaat is geweest

aan mijn dochters die bereid waren met mij en Lia een proces van gezinstherapie in te gaan dat we intussen liefderijk en hoopvol hebben afgesloten

aan Anne Riemke van der Meer die ons gezin geholpen heeft om elkaar beter begrijpen.